

Sıfat Fiillerle Oluşmuş Dönüşümlü *Tipolojik* Yapılarda Özne-Yüklem
Bağıntıları

Meriç GÜVEN¹

Öz

Doğal dillerde “temel cümle”ler çeşitli dönüşümleri geçirir ve belli dizimsel kuralları olan yeni ve farklı dilbilgisel yapılar kurabilirler. Türkçe, doğal ve büyük dillerin (Farsça *çe, ke*; Fransızca *qui, que*; Almanca *der, dass*; İngilizce *Who, which’..ile*) “Ki” bağlacı tabanında gerçekleştirdiği “participle biçimindeki dönüşümleri gerçekleştirdiği gibi “parasentem” sayılan tek kelimelik dönüşümleri de doğrudan alabilir ve dönüşümlü yapı oluşturabilir. Türkçenin, somut biçimde ve kurallı ve bir düzenek içerisinde işleyen bu düzgüsel özelliği, onu diğer dillerden ayırır ve üstün kılar. Türkçede doğrudan dönüşümlü yapılar oluşturan veya dönüşmüş yapılar kuran sıfat fiilli bu yapılar, Hint-Avrupa dillerindeki yan cümleler “subordinate cluse, nebensatz”ın işlevlerine benzer bir işlevsellik taşırlar. Bir alt/yan cümleyi, bir üst/temel cümleye bağlar; üst cümlenin ögesi veya ögesinin bir unsuru yapar. Arap ve Osmanlı nahvinde olduğu gibi manası bir başka cümle tarafından tamamlanan ve “tam cümle”lerdeki “aslî cümle”yi itmam eden bu yapılar, sıfat-fiille oluş(turul)dukları için “cümle-i vasfiyye” sınıfından bir “mütemmim cümle” sayılırlar. Bu çalışmada, dönüşümlerinde alomorflu /-An/ sıfat fiilini veren K’li yapıların, yapısal ve anlamsal kullanılışları incelenmiş; cümlelerdeki “sıfat(laşma) dönüşümleri Türkçedeki cümle çeşitleri bağlamında ve özne yüklem bağıntısı içinde irdelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkçe cümle, özne-yüklem, dönüşüm, sıfat-fiil, /-An/

**Subject-Verb Agreements in Transformational Typological Structures
with Verbal Adjectives**

Abstract

In natural languages, main clauses undergo various transformations, and may form new and different grammatical structures having certain syntactic rules. Turkish language has not only transformations in the forms of participle, which were done by natural and major languages on “ki” conjunction (with ‘çe, ke’ in Persian; *qui, que* in French; *der, dass* in German;

¹ Yrd. Doç. Dr.; Uşak Üniversitesi.

who, which in English), but it also has directly single word transformations accepted as “parasyntemes”, and may form a transformed structure. This normative characteristic of Turkish language functioning in a regular mechanism and within a concrete form distinguishes it from other languages, and makes it superior. These verbal adjective structures, which constitute direct transformational structures or form transformed structures, assume similar functionality of subordinate clauses (nebensatz) in Indo-European languages. They connect the subordinate clauses to superordinate/main clauses, and make it an element of superordinate clause or a component of its element. These structures, whose meaning are complemented with another clause and supplement the main clause in “full sentences” as in Arabic and Ottoman syntax, are regarded as the “complementary clause” under the category of relative clause (cümle-i vasfiyye) since they are formed with verbal adjectives. In this study, the structural and semantic use of structures with Ki, which provide the allomorphic verbal adjective of /-An/ in their transformations, were examined; and adjectivization transformations in sentences are scrutinized and assessed in terms of sentence types in Turkish language and within sentence-verb agreement.

Keywords: Turkish clause, subject-verb, transformation, verbal adjective, /-An/

Giriş

Doğal dillerde “temel cümle” kalıpları, katma, silme, değiştirme, değiştirim ve sıfat(laşma) dönüşümleri geçirerek belli bir dizimsel kuralı olan yeni ve farklı dilbilgisel yapılar kurabilir, yeni ifade biçimleri oluşturabilir. Türkçe, “yeniden yazım kuralları”ndan yararlanılarak oluşturulmuş bu dönüşümleri gerçekleştirme yetisi yönünden işlek, bu dönüşümlerle oluşmuş yapıları kullanma açısından niteliklidir. Diğer dillerin yan veya yardımcı cümle ile karşıladığı ve “Ki” tabanında oluşturduğu türevli bu kabil dizilişleri “Ki” bağlayıcısı tabanında gerçekleştirdiği gibi o dillerden farklı olarak düzgüsel çerçeve içerisinde isim-fiil (participium, zarf-fiil(gerundium) veya bildirici (predicatum) öğeleriyle ve “parasentem” özellikleri taşıyan tek bir kelime ile de karşılayabilir. Türkçe, Bir cümlenin, başka bir cümlenin içerisinde onun bir ögesi veya ögesinin bir bölümünün tamamlayıcısı olarak görev aldığı “participles”, “personal participle”, “adjective clauses” veya “relative clauses” gibi “Batı dillerindeki yan cümlelerin işlevlerine benzer bir işlevsellik ile bir alt/yan cümleyi, bir üst/temel cümleye doğrudan bağlar ve bağlama derece ve ögesine göre bağımlı bir cümle yapabilir. (Demir, Yılmaz 2003: 213). Hint-

Avrupa dillerindeki yan cümlelerin “subordinate clause-nebensatz”ın yerini tutan ve “içe dönük bir konuşma” sayılan insan düşüncesinin en ileri ve gelişmiş halini en basit biçimde ifadeye yarayan sıfat-fiil ve zarf fiilli bu yapılar, Türk cümlesini diğer dillerden ayırır ve ona sadelik ve açıklık kazandırır, ifade kolaylığı sağlarlar. Türkçe için karakteristik (özgü, ayrıtsal, belirleyici) olan ve ayırt edici özellik taşıyan bu düzgüsel (normatif) özellik, yaygın olarak Dönüşümlü Dilbilgisinde “sıfat(laşma)-adjectivisation”, Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisinde “değiştirim-substitution” sıfat dönüşümleri yapar. Geçici vasıf taşıyan ve niteleme görevi ile yan cümle oluşturan alt cümle seviyesindeki bu “*cümlemsi*”li yapılar, Türkçede cümle yapısının geçirdiği aşamalar ve biçimleniş safhalarındaki değişimlere bağlı olarak gittikçe artan bir sıklıkta kullanılmıştır. Kök-Türkçe’deki cümlelerin genellikle basit “temel” cümle biçiminde olması (Tekin 1992, 69-119) Uygur devresinden itibaren basit cümlelerin yanında şartlı birleşik (Akalm, 1998, 4), Karahanlı Türkçesi ile birlikte *sıfat-fiilli* girişik birleşik cümlelerin kullanılması, Harezmi Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde sıfat-fiilli girişik birleşik cümlelerin işlevsellik kazanması ve giderek daha da artması günümüz Türkçesinde ise genel örnek “prototip” oluşturacak bir kullanım sıklığı ve yoğunluğu kazanması bu savı doğrular niteliktedir. Bugünkü Türkçede –An ekine karşılık gelen /-(G)An/ ekinin sıfat-fiil yapma görevi ile kullanılmasına Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinde rastlanmamakta, Karahanlı Türkçesinden itibaren “törütgen igidgen keçürgen idim Kutadgu Bilig 124” (Akar 2003, 107-108). Çağatay Türkçesinde “her kişi körse periler içresin köz merdümün/ bir perini cilve kılğan sağınur insan ara Baykara Divanı 8/-3”; Kıpçak Türkçesinde “safir cevri çekmegen issi savuk tatmagan harb kişining üni kulağına tigmegen dağı mübarizler kılıcınunğ berkını körmegen idi Gülistan 296-10, 12 “Harezmi Türkçesi”nde-“hamr için tal tikgenge tağı hamr satganga tağı alganga tağı hamr içgenler gatında oturup..Nehcu’l Ferâdis 363-11) ve Eski Anadolu Türkçesinde /-An/’lı biçimleri ile “dün namazın kılanlar turalar MC 4a-9; aç sandal bâriddür ve ikinci derecede ve harâretten olan baş agrısına çatı müfiddür Müntahab-ı fi’t Tıbb 157 a-1” geçmiş, geniş ve şimdiki zaman karşılıklarında kullanılmasına rastlanmaktadır. Günümüz Türk dillerinde G sesinin muhafaza edildiği; fakat tonlu-tonsuz, art damak-ön damak süreksiz /-(G)An/ veya “G” sesinin düştüğü ve düz-geniş ünlülerinin bulunduğu/-An/ allomorfları “biçimbirimsel değişkeleri ” ile Anadolu ağızlarında ve Çağdaş Türk şivelerinde farklı anlam ve görev ilintileriyle kullanılmaktadır. Eski dönem Türkçelerinde hareket ismi, bugünkü Türk dillerinde niteleme görevli sıfat yapan ve kendi anlam ve işlevinin yanında Özbek ve Kazak Türkçelerinde olduğu gibi an, -dik ve -

mış karşılığında çeşitli zaman ilintileri yapmakta kullanılan /-An/ sıfat-fiil eki, Gagauz Türkçesi'nde /-An/ "sarfoş edan ot kokuları TLG 2007": 135; Azerbaycan Türkçesi fe'li sıfat olarak "axan su TLG 2007: 212"; Türkmen Türkçesi /-An/ "oyanan TLG 2007: 277"; .Özbek Türkçesi -gän(kän,qan) "Qişi bilän uxláb yatib cüdä aç qalgangä oxşaydi: bütün kış uyuyup ok aç kalmışa benziyor TLG 2007: 336; Kazak Türkçesi "cılağan bala: ağlayan çocuk" TLG 2007: 471; Başkurt Türkçesi. gan, gon biçimiyle "cıynalıp turgan cer toplanılan yer TLG 2007: 526" Kırgız Türkçesi gan, qan, kän kilgän "qunaq gelen misafir TLG 2007: 793" yoğun biçimde görülür.

2. Kavramsal Çerçeve

Türkçede sıfat-fiillerle kurulan ve yan veya yardımcı cümle olan ya da bu cümlelerin bir ögesi olarak kullanılan cümle(msi)lerle ilgili bu çalışmanın kuramsal-kavramsal çerçevesini Türkçedeki /-An/ sıfat-fiilli yapılar oluşturmaktadır. Türkçe, sıfat-fiilli yapılar yönünden zengin bu yapıların yer aldığı dönüşümler bakımından işlek ve velud bir dildir. Türkçede, doğal ve büyük dillerin yan cümle (nebensatz) ile oluşturduğu içinde sıfat-fiilli yapıların bulunduğu dönüşümler *sıfat(laşma) "adjectivisation" dönüşümleri* o dillerdekine benzer biçimde "Ki" bağlacı temelinde oluşturulduğu gibi, o dillerden farklı olarak doğrudan yüzey yapıya ulaştırılarak somut dil "edim" biçiminde çok katmanlı ve daha üst düzlemli dizgeler halinde *dönüşümlü yapılar* ortaya konabilir. Türkçede fiilimsilerle gerçekleştirilen dönüşümler içerisinde sıfat-fiilli dönüşümler, sıfat-fiilli dönüşümler içerisinde de /-An/'lı sıfat-fiiller daha sık ve yoğun kullanılmıştır(Ergin 2002:334; Korkmaz 2009: 351). Sıfat-fiilli yapılar, Cümle yapısı Dil Bilgisi ve Dolaysız Kurucular Dilbilgisinde ad öbeği "özne" ve Metin Dil Biliminde konu "özne" öğelerini karşılar. İsim-fiilleri, sıfat-fiilleri ve zarf-fiilleri(gerundium) ile geniş bir kullanım ağına ve ifade olanağına sahip *fiil tabanlı sözcelerin yoğun olduğu* Türkçede sıfat-fiillerin içinde buldukları dil birlikleri söz dizimsel özelliklerine ve cümle içindeki işlevlerine göre eylemleri tam donanımlı olmayan yan cümleler ve sıfat işlevli yan cümleler olarak ayrılır ve değerlendirilir (Erkman-Akerson - Ozil 1998: 332). Kategorize edilerek yapılan bu çeşit bir ayırlama, dil sistemindeki parçaların bu sistemi nasıl oluşturduklarını, bu parçaların birbirleriyle hangi ilişkileri kurduklarını ve konuşucu-dinleyicilerin o dille nasıl konuşup yazdıklarını, modern dilbilimin yöntem ve tekniklerinden yararlanarak gösterir (Karpuz 2006: 626). Farklı format ve biçimlerde olmak üzere hemen bütün dillerde kullanılan bu yapılar, evrensel bir nitelik taşır ve birbirlerinden farklı dillerde "Ki" bağlayıcısına eşlenik bir tabanda ve "Ki" ye denk (Fransızca qui, que; Almanca der, dass; İngilizce Who, which'..li)

bağlayıcılarla oluşturulur. Birbirleriyle sıralama ekseninde dizimsel, seçme ekseninde dizisel ilişkiler oluşturan bu kabil işletim konuşucu-dinleyicinin doğuştan gelen ve zihninde örtük biçimde var olan sezgisel dilini “edinç”ini süreç içerisinde ve çeşitli dönüşümlerle yüzey yapıya “edim”e ulaştırmayı mümkün kılar. Dilin statik değil dinamik bir yapı ve ergon olduğu ve İnsan düşüncesinin sezgisel ve örtük dilde sonsuz sayıdaki soyut cümlelerden somut cümleler oluşturduğu ve yüzey yapıya aktardığı düşünülür ve cümlelerin sadece yapısal yanı olmadığı anlamla ilgili çağrışımsal ve kavramsal özellikleri de bulunduğu dikkate alınırsa yüzey yapıdaki “somut” cümle kavranılmış arka plandaki “soyut” cümleler açıklanmış ve izah edilmiş olur. Böyle bir ilinti içerisinde Harris’in Dönüşümlü Dilbilgisi, Chomsky’nin Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisi’nde dile getirdiği “edinç”ten “edim”e doğru gidişin dönüşüm sürecindeki seyri Türkçe’ye de uyarlanabilir ve dönüşümler, dönüşüm basamakları ve dönüşüm türlerine göre gösterilebilir.

Tablo 1. Dönüşüm süreç tablosu

Dönüşümlü Dil Bilgisi-Üretimsel Dönüşümlü Dil Bilgisi	
Derin Yapı	(Senin) dudakların âdeta bir tebessüm peydahladı. bir tebessüm “(ki)” bir zafer nârasına benzer. Senin dudakların âdeta bir tebessüm [{bir tebessüm(ki) bir zafer nârasına benzer. }] peydahladı.
Zamir silme-eleme	dudakların Σ âdeta bir tebessüm [{bir tebessüm(ki) Σ bir zafer nârasına benzer. }] peydahladı.
İsim(yinelenen isim) ve edat silme-eleme	Dudakların âdeta bir tebessüm (bir zafer nârasına benzer) peydahladı
Hal eki (-de) ve pasiflik eki (-n) ekleme – edilgenlik	Dudaklarında Σ âdeta bir tebessüm (bir zafer nârasına benzer) peydahladı Σ
Zaman (-r) ve şahıs eki (Ø) silme-eleme	Dudaklarında âdeta bir tebessüm (bir zafer nârasına benzer)-Σ peydahladı
Sıfat-fiil eki değiştirim-sıfat (laşma)	Dudaklarında âdeta bir zafer nârasına benzeyen Σ bir tebessüm peydahladı
N. Chomsky’e Göre	Σ: silme – silme – ekleme – silme - değiştirim dönüşümü
Z. Harris’e Göre	⊃: eleme – eleme – edilgenlik – eleme-

	sıfat(laşma) dönüşümü
Yüzey Yapı	Dudaklarında <i>âdeta bir zafer nârasına benzeyen bir tebessüm</i> peydahlandı

3. Yöntem

Türkçedeki sıfat-fiilleri evren kabul edip sıfat-fiilli olarak olarak kullanılan yan ve yardımcı cümleleri ya da bunların bir ögesini bu evrenin örnekleri saymak ve muhtelif eserlerden “yalancı seçim”le belirlenmiş /-An/ sıfat-fiilli örneklerini seçerek örneklem çerçevesi oluşturmak ve örnekleme oluşturan cümleleri özne yüklem bağıntısıyla incelemek. Bağıntı doğrultusunda ögeler arasındaki düzgüsel ilişkileri ve bu ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan varyasyonları pseudo-random” (*yalancı rastgele değer*) olasılıklı olarak göstermek çalışmanın temel yöntemidir. Üretimsel dönüşümlü dilbilgisinde (*transformational-generative grammar*) sözdizimsel bileşende elde edilen ve soyut “temel” cümlelerin dönüşümsel süreç öncesindeki anlamını belirleyen derin yapılar, değişik dönüşümler uygulanarak yüzey yapılar aktarılırlar. Yüzeye akseden ve aynı bağlamda birbirinin yerini alabilecek olan bu yapılar, salt olmak yanında nispi ve mevsuf bir nitelik taşır; ayrı gösterenlerin aynı gösterilene belirtme özelliğini ve anlamca birbirine yakın olanı ifade ederler.

Temel yaklaşımları ve kuramlarıyla birlikte ele alınıp karmaşık ve işlevsel boyutlarıyla değerlendirildiğinde Türkçenin söz dizimsel olarak dönüşümlü ve üretimsel dönüşümlü yapılar kurulmasında “saymaca “*fiktif-itibari*” bir biçimde değil, somut ve gerçekçi bir biçimde ve kurallı ve bir düzenek içerisinde işlediği görülür. Her türlü geçkiye “modülasyona” uygun formu, yeni ve biçimsel yapılar oluşturmaya müsait yapısı ile Türkçede, dönüşümler gerçekleştirmeye yarayan sıfat-fiiller, hareketi isim kalıbına sokarak ve fiili isim biçiminde ifade ederek Türk diline ifade kolaylığı sağlar ve ifade zenginliği kazandırır. Tarz ve mahiyet bildirmekle birlikte asıl olarak varlığın duruma ve şarta göre değişen geçici “muvakkat-palyatif” vasfını ifade ederler. Bu bağlamda sıfat-fiil eki /-Dık/ ile kurulan yapıların sözdizimi içerisinde nesne, iyelik öbeği içerisinde isim göreviyle kullanılmasından söz edilebileceği gibi; /-An/ ile kurulan yapıların da sözdizimi içerisinde özne, sıfat tamlaması içerisinde isim ve sıfat göreviyle kullanılmasından söz edilebilir. -An/’lı sıfat-fiil “*ortaç*” lerin kendi öznelerinin sıfatını yaptığı (cümlelerde ise) özne ile yüklem arasında bir ek bulunmadan birleştiği cümlelerde ise “*kaldırımında yürüyen çocuğa birisi çarptı.*” öznenin doğrudan sıfat yaptığı söylenebilir (Göğüş, 1968: 93). Dildeki çok sayıda cümlelerin az sayıdaki çekirdek cümlelerin “kernel sentence” dönüşümünden oluştuğunu söyleyen Harris’in tespit ettiği dokuz dönüşüm

türünden (giriş dönüşümü, edilgen dönüşümü, değiştirim dönüşümü, eleme dönüşümü, adlaşma dönüşümü, adılaşma dönüşümü, sıfatlaşma dönüşümü, iyelik dönüşümü ve olumsuzluk dönüşümü) (Toklu, 2003: 76) *birisi* olan ve içerisinde Türkçenin özelliklerine uygun düşeni sıfat(laşma) dönüşümleridir. Bir görüş ve kanaat olması yanında kullanım sırasındaki verilerle de desteklenen bu dönüşümlerin **Rassal değişken** (random variable) olarak *ölçülebilen ve sayılabilen* niceliği **süreklilik**(continuous) göstermekte adeta dilde birbiriyle ilişkili ögelerin model örnek olarak belirlenmesi ve diğer örneklerin “model örnek”e göre sınıflandırılması biçiminde “tipolojik” bir hal almaktadır.

Bu durum Türkçenin aslında görsel gösterim ile metinsel dilini diğer dillere nispetle daha kolay birleştirerek en karmaşık dönüşümleri karşılayabilecek ve gerçekleştirebilecek bir dil olduğuna ve bu dönüşümleri sağlamada –sıfat-fiillerin diğer fiilimsilere göre; “/-An/’lı” sıfat-fiillerin ise diğer sıfat-fiillere göre daha yaygın ve daha işlevsel kullanıldığına tanıtık eder. Türkçede bir yandan “-An, -En’li “yapılarla dönüşümler oluşturulur ve ifade dolgunluğu ve yoğunluğu yaratılırken diğer yandan /-An/’ı alabilecek yapılar kullanılarak ifade gücü ve zenginliği sağlanmış, ifade çeşitliliği elde edilmiş olur. Denilebilir ki Türkçede /-An/ sıfat-fiil ekiyle kurulmuş cümlemsiler birer dönüşmüş ya da dönüşümlü yapı olduğu gibi, bu ekleri almaya müsait *dil birlikleri* de böyle dönüşümleri sağlayabilecek ve yeni cümlemsiler oluşturabilecek dizim birimlerdir.

“≈”yi, yüzey yapı (somut yapı) ya da yüzey yapı olmadan önceki (somutlaşma basamaklarındaki) yapı, yani “edim” gibi düşünürsek, “≈ Medeniyet öyle kuvvetli bir ışıktır ki ona bigâne kalanları yakar, mahveder.” cümlesi “*Medeniyet ona bağlı kalanları yakan mahveden öyle bir ışıktır.*” biçimine dönüştürülebileceği gibi yardımcı cümlenin yüklemi konumundaki fiil tabanlı (**yak-**) ve (**mahvet-**)kelimelerinin ve ortak “öge” olarak kullanılan (**kuvvetli bir ışık yüklemi** ile [Ø ona bigane kal-]) kelime öbeklerinin kullanım yerlerine bağlı olarak “≈Medeniyet ona bağlı kalanları yakan öyle bir ışıktır, ≈ Medeniyet ona bağlı kalanları mahveden öyle bir ışıktır ” gibi farklı sıfat(laşma) dönüşümleri ile yüzey yapıya aktarılabilir.

Dilin sonsuz sayıdaki cümlelerini üretmeyi sağlayan sonlu düzenek içerisinde yeni anlamlı ve yeni görevli yapılar kurup, yeni dönüşümler sağlayabilirler bu dönüşümlerde, *herhangi bir hareketi karşılamak ve zaman ifadesi taşımak bakımlarından* zaman ifadesi öznenin doğrudan yükleme bağlandığı yapılarda daha belirgin, diğerlerinde bağlanan öge ile bağlayan ögenin (kendisine bir şey bağlanan ögenin) bağlanma ilgisi nispetindedir. Gerçekte /-An/’lı yapı, temel cümlenin yükleminden uzaklaştıkça veya cümlenin özne dışındaki başka bir ögesini ya da o ögenin bir parçasını

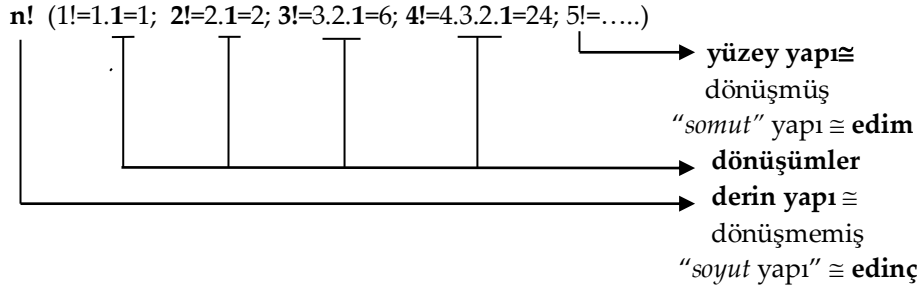
oluşturdukça zaman ifadesi yerini nitelik ifadesine bırakmakta, bu durumda artık fiilin bildirdiği iş ve hareketin geçiciliğini değil, kendisinden sonra gelen ismin geçici vasfını (nitelik anlamını sağlama-niteleme görevini yapma) bildirmektedir. “*Kapıya doğru yürürken onun yolunu kesen ihtiyar, uzaktan yolunmuş gibi görünen kılları ağarmış ince kaşlarını kaldırarak siyatiğe karşı bir ilaç soracakmış zannı veren bir tevazu içinde bir gül uzatıyormuş gibi baş ve işaret parmaklarının uçlarını birleştirerek yukarı kalkan elinin nazik bir hareketiyle “ve mekâne” diye başlayan ve içinde “fetekalle” veya “tefekalle”ye benzer anlaşılmaz kelimeler bulunan Arapça bir cümle söyledi.*”

Yapım ekleri alarak sıfatlaşan kelimelerden farklı olarak /-An/ sıfat-fiil ekleri ile sıfatlaşan biçim birimler kullanıldıkları bağlamdan, üstlendikleri görev ve işlevden ötürü sıfat olurlar. Bu yaklaşıma göre fiilleri sıfat yapan aslında ona ulanan ekler değil, kullanımları sırasında kazandıkları anlamlar (Gürbüz 2010: 18) başka bir ifadeyle *söz dizimsel bileşende üretilen* derin yapı bileşenlerini anlam açısından belirleyen ve ortaya çıkaran anlamsal bileşenleridir.

/-An/ sıfat- fiil ekleri ile oluşmuş sıfat-fiillerin ve bu sıfat-fiillerle oluşmuş ya da kullanımında bu sıfat-fiillere yer verilmiş cümle(msi)lerin dönüşüm kuralları ve anlamsal bileşenleriyle ilgili benzetme ilintisi kurmak ve bir anımsamalık yaratmak için, cümle(msi)nin dönüşüm kuralları oluşmadan önceki derin yapı (soyut yapı) yapısını, *matematikteki* tam sayılarla sınırlanan ve kendisinden başlayarak 1 sayma sayısına kadar olan sayıların çarpımı olarak tanımlanan alt **n! faktöriyel fonksiyonu** diye tanımlar ve cümlelerin dönüşüm kuralları oluşmadan önceki dönüşüm basamakları gibi düşünürsek,

sayının 1’e kadar indirgenmiş biçimini yani “**1 sayısını**” da *derin yapıların dönüşüm işlemleriyle üst katmana soyut olmayan ya da derin yapıya göre daha az soyut olan düzleme aktarılmasıyla oluşmuş* “yüzey yapı \cong dönüşmüş “somut” yapı \cong edim” yani **cümle** diye gösterebiliriz. **n!** biçimdeki bir işlemde n’ sayısının artması tabandaki sayıyı yani cümleyi “**1**”i değil, dönüşüm işlemini etkiler. ($1!=1.1=1$; $2!=2.1=2$; $3!=3.2.1=6$, $4!=4.3.2.1=24,..$) biçimindeki bir dönüşümde **n**, derin yapı \cong dönüşmemiş “soyut” yapı \cong edinç(örtüksel dil)’e yaklaştıkça veya yakınlaştıkça ya da **artıkça veya büyüdükçe, dönüşüm ve dönüştürme basamağı artar**. Dilde /-An/ ile gösterilen yapı *dolayısıyla yüzey yapı* her üst katmana yani soyut olmayan ya da derin yapıya göre daha az soyut olan düzleme geçtiğinde ulandığı yapıya bağlanma sırası, bağlandığı cümle ögesi ve temel cümle ile olan ilişkisi değişir. /-An/’lı yapı, **her üst basamağa çıkışta temel cümlelerin yükleminden uzaklaşır. Temel cümlelerin yükleminden uzaklaştıkça temel cümlelerin değil, temel cümlelerin herhangi bir ögesinin elamanı olarak**

işlem görür , bu durumda zaman ifadesi yerini nitelik ifadesine bırakır.
Artık /-An/'lı yapı fiilin bildirdiği iş ve hareketin geçiciliğini değil, kendisinden sonra gelen ismin geçici vasfını bildirir ve yapar.

Temel cümleye yakınlık dönüşme basamaklarının sayısı ile ilintilidir. Dönüşüm basamağı ne kadar azsa "temel cümle"ye yakınlık o nispette fazladır. Aynı şekilde **n!**deki tam sayının basamak değeri ne kadar düşükse -An, -En'li yapının temel cümlelerin yüklemi ile zaman ve şahıs bakımından uyumu da o nispette fazladır. Bu ilişkiye göre **n!** sayısında **n**'nin büyümesi dönüşüm basamaklarının çokluğunu gösterdiği gibi dönüşüm basamağının karmaşıklığını da gösterir. Denilebilir ki **n**'si küçük bir cümle, dönüşümü az, temel cümlelerin yüklemine yakın ve temel cümle ile benzerlikleri çok olan bir cümledir. İçinde -An -En bulunan ve ortaç olarak kullanılan fiilimsi, sözdiziminde cümle(msi) olarak kullanıldığında kendisinden önceki isim veya isimler onun öğelerini oluşturur. Aynı biçimde /-An/'lı ortaç fiilimsisi ile yapılan ve kendisi içinde cümle olan cümlemler, kendisinden sonra gelen cümlemsiye bağlandığında bağlandığı cümlemsinin bir ögesi olurlar. Bu işlem (/ -An/'lı ortaç fiilimsisinin) cümlemsinin son bulduğu isim ögesinin temel cümlelerin bir ögesi olarak kullanıldığı basamağa kadar devam eder.

Mantıki kategori ile gramer kategorisi arasındaki ayırmadan kaynaklanan hüküm bildirme ve cümle olma biçimindeki dilsel ayrışmalar, Türkçede isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ile oluşan söz gruplarının cümle değeri taşıyıp taşımadığı ikircikliğini ve ikilemini doğurmuştur. Zaman içerisinde gelişen yaklaşımlar ise cümle sayılmayı, yüklem olacak söz'ün yüklemlik, tonlama; tamlık ve modallık kategorilerini sağlama şartına bağlamış bunun için de fiilimsilerle oluşan söz birleşmelerinin cümle olamayacağını ileri süren anlayışları (Mehmedoğlu1999: 751) ve fiilimsi ile kurulan dil birliklerinin fiillerle kurulan cümleciklere göre şekil yönünden yarı bağımlı, anlam yönünden bağımlı özellikleri olduğu ve hem önerme hem isim nitelikleri bulunduğu için cümle(msi) olacağını ileri süren

anlayışları doğurmuştur. İkinci görüşte olan ve dilin yüzeye yansımış yapıları yanında daha derinde olan örtük yapıları ile de ilgilenen bu dilciler, Türkçede şekil ve anlamca fiil ve isim ortasında yer almış kelimelere fiilimsi dediği gibi, yan cümlesinde fiilimsi bulunan cümleciklere de cümlemsi adı verilmesi gerektiğini dillendirmişlerdir (Göğüş 1968: 90). Onlara göre tek başlarına yarım yargı ifade eden bu cümle(msi)ler tam yargı bildiren cümleler içerisinde yer alarak yargı bildirme niteliği kazanır ve karmaşık cümle (phrase composee complex) veya girişik cümle (Dizdaroğlu 1976: 447) denilen yan yargısı fiilimsi ile ifade edilmiş cümlelerini kurarlar. Kendi içinde kullanılışlarına göre farklılıklar gösteren ve yalın ve iyelik ekleri ile kullanılan /-dık/ ve /-acak/ ile sadece yalın halleriyle kullanılan /-an/, /-mış/ ve /-()r/ sıfat-fiil cümleleri baş cümle içinde sıfatın bulunduğu bütün işleyişleri alan karmaşık cümle, bir iç cümle konumundaki birleşik sıfat-fiil cümlesi olarak kabul edilir (Banguoğlu 1974: 567). Klasik Arap dilinin etki ve izleri ile oluşturulan veya o geleneğe göre hazırlanan “nahiv” kitapları ise asıl maksadı havi olan, fakat tam bir mana ifade edemediği için manası başka bir cümle tarafından tamamlanan “tam cümle”lerdeki “aslî cümle”yi tamamlayan ve onun manasını itmam eden cümleleri “mütemmim cümleler” olarak kabul etmiş ve sıfat-fiille oluş(turul)anları “cümle-i vasfiyye” sınıfından bir “mütemmim cümle” saymıştır (Emsile-i Türkiyye 1999: 189). Bu görüş doğrultusunda “çalışmayı sevmeyen bir çocuk terakki edemez” cümlesinde “çocuk terakki edemez.” asıl cümle ve “çalışmayı sevmeyen” “cümle-i vasfiyye” sınıfından bir “mütemmim cümle” (Yeni Sarf ve Nahiv 2004: 223) ve “Bu evde çok oturan kimseler bunlardır.” ile “bu evden çıkan veyahut çıkacak olan sahibidir.” cümleleri “bu evden çıkan veyahut çıkacak olan” mütemmim olarak cümle-i vasfiyye, bağlanan ve ilgi kuran “raci” olarak mefulün anha (-den ekini almış tamlayan) ve cümle ögesi olarak yapan konumundaki müpteda(özne-fail) diye kabul edilmiş ve cümle çok olasılıklı ve varyasyonlu aynı zamanda dönüşümlü ve dönüşmüş bir “sistem” olarak değerlendirilmiştir. Aynı görüş doğrultusunda bütün değerlendirme ve bakış açıları nazar-ı itibara alındığında dilbilgisinde adına ister girişik, ister karmaşık cümle densin /-An/ bükünsel biçim birimleriyle oluşmuş yapıların dile ait vaziyet alma (stellungnahme) olduğu ve vaziyet almanın da yalnız hüküm vermeyi değil aynı zamanda ilgilenmeyi de (sorma, isteme, temenni) gerektirdiği, ayrıca cümlenin bir başkasına söz söyleme ile birlikte kendi kendimizle konuşma, yani düşünme (Üçok 2004:131) işlev ve boyutu bulunduğu dolayısıyla sıfat-fiilli cümle-i vasfiyye’lerin de daha az soyut (derin yapıya göre daha fazla somut) olan bir dönüşüm basamağında oluşmuş cümleler olduğu söylenebilir. Yüzey yapılarında değil, belki derin yapılarında veya derin yapılarının herhangi

bir basamağında birden fazla hüküm taşındığı aşikar bu tarz cümlelerde, temel cümle ile onu oluşturan cümle(msi)ler arasında:

I) tek bir temel cümle ile ona bağlı cümleminin yer aldığı yapılarda, temel cümleminin yüklemindeki şahıs ve zaman ile

“≈ Ağzına değen kuru ot parçalarından birkaçını kopardı.” ≡ “(O) kuru ot [[kuru ot parçaları (ki) Σ ∩ ağzına değer]] parçalarından birkaçını∩ kopardı.”

II) birden fazla cümle ile bir veya daha fazla cümleminin yer aldığı yapılarda ya,

a) cümleminin bağdaşım kurduğu (bağlandığı) cümledeki yüklem şahsı ve zamanı ile ya da,

b) cümleminin bağdaşım kurduğu (bağlandığı) cümledeki yüklem şahsı ve geniş zaman “-(i)r” ile

“≈ Neriman oturdu ve yüzlerinin pudrasını dudaklarının kırmızısını tazelemek için her yalnızlığı fırsat bilen birçok kadın gibi hemen çantasını açtı, aynasını çıkardı ve gözlerine yakından baktı.” ≡ “Neriman oturdu ve yüzlerinin pudrasını∩, dudaklarının kırmızısını∩ tazelemek∩ için birçok kadın [[birçok kadın (ki) Σ ∩ her yalnızlığı fırsat bil-(i)r]] gibi hemen çantasını açtı, aynasını çıkardı ve gözlerine yakından baktı.”

bir uygunluk olduğu görülür.

Öteki sıfat-fiil eklerine kıyasla daha çok vasıf (geçici vasıf) ifadesi taşıdıkları için sıfatlar, daha kolay dönüşümler sağladıkları için cümle(msi)ler kuran ve konuşucu- dinleyiciye zengin ve çağrışımsal söyleyişler kazandıran /-An/ sıfat- fiil ekleri gerek doğrudan gerekse dönüşümlü şekillerile yalın cümle formunun etkin olduğu olayların ve olguların sadece dış görünüşleri ile (görüngesel) inceleyen “fenomenolojik üslup”lu yapılarda daha az, birleşik cümle formunun kullanıldığı soyut fikirleri gerçekleştiren, onları dil ve ifadeye döken, “metaforik” ve “tekellüf: gösterişli, süslü” üsluplu yapılarda daha fazla kullanıldığı söylenebilir. Dilin daha zengin çağrışımlar yaratacak şekilde kullanıldığı edebi eserlerindeki cümleler yanında, her seviyedeki konuşma ve yazma kitaplarından seçilmiş cümleler üzerinde yapılan örneklemler incelemelerde de bu görüşü destekler veriler haizdir. /-An/’lı sıfat-fiillerin veya içinde /-An/ bulunan sıfat-fiilli dil birliklerinin normatif yapılarını tespit bakımından hem işlevsel hem de anlamsal boyutuyla incelemenin doğru olacağını düşündüğümüz için sınırlı da olsa değişik konularda yazılmış farklı yazarlara ait eserlerden “örnekleme yöntemiyle” ve pseudo-random (yalancı rastgele değer) olasılıklı olarak seçtiğimiz estetikî uygunluk taşıyan cümleleri, dönüşümsel özellikleri ile birlikte incelemeyi düşündük. İnceleme

sırasında cümle üzerinde söz dizimsel çalışma ve adlandırma yapan dilcilerin bu konuda mutabık kaldıkları belli başlı cümle formlarını esas aldık. Tasnif ve adlandırmadaki farklılıklardan ötürü geniş bir yelpazede çok olasılıklı olarak karşımıza çıkan bu kabil cümleleri adlandırma ve sınıflandırmadaki benzerliklerine göre birleşim kümesinde topladık ve incelememizi ortak özellik gösteren bu cümleler üzerinde yaptık. Çalışmamızda esas amacımız/-An/'lı sıfat-fiil eki ile oluşan dönüşümleri göstermek ve bu dönüşümlerdeki özne yüklem bağıntılarını incelemek olduğu için /-An/'lı dönüşümleri N. Chomsky'nin Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisindeki zorunlu ve seçimlerlik dönüşümlere göre açıktan, diğer dönüşümleri ya da dönüşüm olabileceğini düşündüğümüz dil birliklerini ise Z. Harris'in dönüşümlü dilbilgisindeki dokuz dönüşüm türüne göre dönüşümlü yapının yanına "𐌆"işareti getirerek ve herhangi bir ayırtıya girmeyerek en genel şekliyle gösterdik. Göreli ve öznel çalışmamız sonucunda sıfat-fiil eki ile oluşan ve sıfat anlamı veren dil birlikleri ile cümle ya da cümlemsi içerisinde özne göreviyle kullanılan öğelerin belli başlı kuruluşlarını şu şekilde tespit ettik:

I. Meydana Gelişlerine Göre(Oluşumlarına göre)

a. Öznesi ortak, yüklemi geçmiş ve şimdiki zaman ifadesi taşıyan cümlelerin dönüşümlerinden meydana gelen /-An/'lı yapılar

Bu yapıda, ortak öge konumundaki "nitelen görevli isim veya isim gibi kullanılan dil birliği dönüşümsel yapıda temel cümlelerin öznesi, geçici hareketi bildiren *niteleme görevli isim* de yüklem konumuna girer.

"≈ Çeç yerlerinde kalan buğdaylar sonbahar rüzgarlarından çilermiş, hafif yeşil uçlar bırakmışlardı." ≡ "buğdaylar , [{buğdaylar (ki)𐌆 çeç yerlerinde kal(mış) }], (buğdaylar) sonbahar rüzgarlarından çilermiş; (buğdaylar) hafif yeşil uçlar bırakmışlardı."

/-An/'i alan yapı temel cümlelerin öznesi ise temel cümlelerin yüklemi ile zaman ve şahıs bakımından uyumlu olur. Bu durumda temel cümlelerin yüklemi hangi ekleri almışsa o ekleri alır. /-An/'lı yapı Temel cümlelerin öznesi dışında herhangi bir ögesi durumunda ise öge bu konumundaki yapı ya da yapılar dönüşmüş yapıyı dışarıdan sarar. Bu durumda içeride kalan dönüşmüş yapı temel cümlelerin öznesi ile değil her zaman ifadesi taşıyan "-()r" geniş zamanı ile uyumlu olur.

"≈ Benim hiç konuşmadığımı gören Paşa, beni herhangi bir doktora bağlayan acı rabita üstünde bahis açtı. ≡ "Paşa [{ben hiç konuşmadım𐌆 } 𐌆 {Paşa (ki)𐌆 (beni) görür}], acı rabita [{acı rabita (ki)𐌆 beni herhangi bir doktora bağlar}] üstünde bahis açtı."

b. Öznesi ortak olmayan ve 1. Cümlelerin öznesinin 2. Cümlelerin

nesnesi olarak kullanıldığı yüklemi geçmiş ve şimdiki zaman ifadesi taşıyan cümlelerin dönüşümünden meydana gelen “niteleme görevli” -An-En’li yapılar

Bu yapıda, 1.öge konumundaki “nitelenen görevli isim veya isim gibi kullanılan dil birliği dönüşümsel yapıda kendisinden sonra gelen cümle(msi)nin öznesi konumuna girer.

“≈ Vahametten başka bir şey ifade etmeyen küçük sesler çıkarıyorlardı.” ≡ “(Onlar) Küçük sesler [{Küçük sesler (ki)∅ vahametten başka bir şey ifade etme-(r) ∅}]) çıkarıyorlardı.”

II. Dizilişlerine Ve/Veya Kullanılışlarına Göre

a.Ki’li cümle ile yapılanlar

TC: Temel cümle, FC: Fiil cümlesi, Ki: Ki bağlama edatı, YC: Yan / yardımcı cümle ve İC: İsim cümlesi olmak üzere;

Türkçedeki karşılığı (Ki) Farsça’daki karşılığı “Ke”, insan ve insan dışındaki tüm varlıklar için kullanılan ve iki cümleyi ya da bir cümlenin iki kısmını birbirine bağlayan bir mevsul ve aynı zamanda bir rabıt”tır. Ki mevsülüyle oluşan cümleler Türkçede Ki’li birleşik cümle olarak geçer.

Ki’den önce veya sonra gelen ögenin isim veya fiil olmasına göre dört çeşit kullanımın görüldüğü Ki’li birleşik cümlede, Ki’den önceki öge isimse (ki) mevsul olarak yan / cümleyi asıl cümlenin bir isim ögesine bağlar, böylece yan / yardımcı cümle asıl cümlenin değil, asıl cümlenin bir ögesinin tamamlayıcısı durumuna girer.

“Bir yer ki sevenden sevilenden eser yok” “Bir yer (ki) Σ ∅ [{(insan) ki Σ ∅ seve-(r)}] [{(insan) ki Σ ∅ sevil∅ -(r)}]den eser yok∅ ” cümlesinde Kİ’den önce gelen isim ögesi asıl cümlenin yüklemi olduğu için öge sırası tabii yine Türkçeye aykırıdır. Ki’yi kaldırıp Ki’den önceki yüklemi sona, Ki’den sonraki yüklemi de başa alıp cümleyi Türkçe cümle yapısına göre düzenlediğimizde cümlenin sıfat-fiillerle dönüşmüş biçimi bulunur.

“sevenden sevilenden eser olmayan(yok olan) bir yer.” misalinde olduğu gibi. Burada dikkati çeken “Ki”den önceki kısmı isim olan öge ancak /-An/’lı yapılara dönüşmekte; fiil olan öge ise çoğunlukla /-dık/’a dönüşmekte, /-An/’ li dönüşmüş biçimleri ise çok az kullanılmaktadır.

Türk-Azerbaycan dilinde Belirten Yardımcı Cümleli Girişik Karmaşık Cümlesi “Bir adam (ki) Σ ∅ seher yalan danışdı, ahşamacan yalan danışar.” ve sade cümlesi “Seher yalan danışan adam ahşamacan yalan danışır.” biçiminde olan ve Türk dilinin kadim yazılı abidesi “Kitabi Dede Gorgud” destanlarının dilinde de işlenen cümleler (Mehmedoğlu 1992: 489) dönüşmüş biçimleriyle Türkiye Türkçesinde de işlenmekte, girişik karmaşık ve girişik cümleler adıyla yaygın biçimde kullanılmaktadır. Türk-

Azerbaycan dilindeki Belirten yardımcı cümleli girişik karmaşık cümleye benzeyen ve ki bağlama edatı ile kurulan bu cümleler birçok büyük dille yazılmış eserlerin cümle yapılarında da görülmekte bu da “Ki”li cümlelerin formal yapısının evrensel nitelik taşıdığını ve “Ki”li cümlelerin farklı format ve biçimlerde hemen bütün dillerde kullanıldığını, göstermektedir.

a1. Temel cümlesi isim cümlesi, yardımcı cümlesi isim cümlesi olan Ki’li cümleler TC(İC) Ki YC(İC)

“≈Emindirler ki insanlar arasında sabretmesini, beklemesini onlar kadar bilen yoktur.” ≡ “ [{insanlar arasında} sabretmesini } beklemesini } onlar kadar { (onlar) (ki) Σ } bilir}{kimse/insan)}] yoktur , (onlar) emindirler.” ≈ “ (onlar) insanlar arasında sabretmesini, beklemesini onlar kadar bilen olmadığına (yok olduğuna) emindirler.”

a2. Temel cümlesi fiil cümlesi yardımcı cümlesi fiil cümlesi olan Ki’li cümleler TC(FC) Ki YC(EC)

“≈ Gönüm isterdi ki mazini dirilten sanat sana tarihini hayal ettirsin.” ≡ “gönüm, sanat [sanat (ki) Σ } mazini dirilt(-)r } sana (senin)tarihini } hayal ettirmesini } isterdi” ≈ “gönüm mazini dirilten sanatın sana tarihini hayal ettirmesini isterdi.”

a3. Temel cümlesi fiil cümlesi, yardımcı cümlesi isim cümlesi olan Ki’li cümleler TC(FC) Ki TC(İC)

“≈ Muhitimin telaşından anlıyorum ki hastalığımda bana söylenmeyen bir tehlike var.” ≡ “(Ben) muhitimin } telaşından anlıyorum (ki) Σ } hastalığımda } bir tehlike [bir tehlike(ki) Σ } bana söylenme(-)r}] var.” ≈ “Muhitimin telaşından hastalığımda bana söylenmeyen bir tehlike olduğunu anlıyorum.”

a4. Temel cümlesi isim cümlesi, yardımcı cümlesi fiil cümlesi olan Ki’li cümleler TC(İC) Ki TC(FC)

“≈ Bazıları da var ki büyük mahkûmiyetimi zaviyelerine sığdırmak için kavsini hayretle aşan kaşlar altında büyüyor, katılıyor, aptallaşıyor, kırışmıyor, gözlerimi yakalayan yapışkan bir parıltıyla yüzüme bakıyorlar.” ≡ “Bazıları da var (ki) Σ } büyük mahkûmiyetimi } zâviyelerine sığdırmak } için, kaşlar[{kaşlar(ki) Σ } hayretle kavsini aşı(-)r/-yor}] altında büyüyor, katılıyor, aptallaşıyor, kırışmıyor, yapışkan bir parıltı [yapışkan bir parıltı(ki) Σ } gözlerimi yakala(-)r/-yor }]yla yüzüme bakıyorlar.” ≈ “büyük mahkûmiyetimi zaviyelerine sığdırmak için kavsini hayretle aşan kaşlar altında büyüyen katılan, aptallılan, kırışmayan, gözlerimi yakalayan yapışkan(ve) bir parıltıyla yüzüme bakan bazıları da var.”

b. Sıralı cümle ile yapılanlar

Müstakil “kendi başına-bağımsız” olarak kullanılabilen özellikte

olmasına karşın aynı düşünceyi tamamlayan ve herhangi bir ögesi ortak olan veya olmayan cümlelerin oluşturduğu bu formal yapıda /-An/'in içinde bulunduğu cümlelisi, ya bağlandığı cümlenin yüklemi ile şahıs ve zaman bakımından uyum göstermekte veya bağlandığı cümlede “-(r)” karşılığında geniş zaman ifadesi ile kullanılmaktadır. Bağlandığı cümlenin yüklemi ile şahıs ve zaman bakımından olan bu uyum, aynı şekilde sıralı cümlelerdeki bütün yüklerle devam etmekte ve taşıdığı anlama bağlı olarak ya bağlandığı cümledeki zamanı ve şahsı, ya her zaman ifadesi taşıyan -(r) geniş zamanını ve bağlandığı yüklemi şahsını almakta; dönüşümü o biçimiyle gerçekleştirmektedir. Dönüşümün herhangi bir aşamasında “-dık” sıfat-fiil eki ile sıfatlaşan dil birliği ise bir dönüşüm (iyelik dönüşümü) daha geçirmekte böylece -Dık+iyelik şahıs eki biçimindeki dönüşmüş ya da dönüşümlü yapı ortaya çıkmaktadır.

“~ her an susturan ve sarartan o derin elemeler beni kendi içimden de uzaklaştırıyor, ruhumu haritasını bilmediğim ıssız adalara götürüyor, beni kendi hudutlarımın dışına sürüyordu.”

≡ “o derin elemeler [{o derin elemeler-(ki) Σ ρ her an sustur-(r)/ -(r)yor ve sarart-(r)/ -(r)yor}] beni kendi içimden ρ de uzaklaştırıyor, (Beni)[(benim)ruhumu ρ (onun) haritasını ρ (benim) bilmediğim ρ] adalara götürüyor, beni kendi hudutlarımın ρ dışına ρ sürüyordu.”

c. Şartlı cümle ile yapılanlar

Türkçenin asıl birleşik cümlesi olarak Eski Türkçeden itibaren kullanılan şartlı birleşik cümlede yan/ yardımcı cümle başta, temel cümle sonda bulunur. Şart cümlesi temel cümleden önce gelebileceği gibi temel cümlenin yükleminden de önce de gelebilir. Her iki durumda da /-An/ sıfat-fiil'i ile oluşmuş cümlelisi ya bağlandığı cümlenin yüklemi ile şahıs ve zaman bakımından uyumlu olur veya bağlandığı cümlenin şahsını alır ve bağlandığı cümlede “-(r)” karşılığında geniş zaman ifadesi ile kullanılır.

“~her insanı bize hatırlatan ve içimizde yaşatan bir ayırıcı alâmet varsa, Paşa'yı da ile

≡ “bir ayırıcı alâmet [{bir ayırıcı alâmet (ki) Σ ρ her insanı bize hatırlat-(r) ve içimizde ρ yaşat-(r)}] varsa, bu gevekle ve bol kahkahalar [{bu gevekle ve bol kahkahalar (ki) Σ ρ Paşa'yı da bana hatırlat-(r), (Paşa'yı) da içimde ρ yaşat-(r)}]ıydı.”

d. İç içe birleşik cümle ile yapılanlar

İçteki cümlenin dıştaki cümlenin içerisinde yer aldığı ve içteki yan veya yardımcı cümlenin dıştaki temel cümlenin bir ögesi (daha çok nesne) veya ögesinin bir parçası olduğu bu tür cümlede dıştaki cümle içteki

cümleyi sarar, kuşatır. /-An/'lı cümle(msi)nin içinde bulunduğu öge hangi cümle(msi)ye bağlanıyorsa o cümlelerin şahsı ve zamanı ile uyumlu olur.

"≈Yeşil gözleri sevmeyiniz. Sizi anlayan siyahlardır, dedi." ≡ "(Siz), yeşil gözleri sevmeyiniz. (O), [{siyahlar(ki) Σ ρ sizi anla-r}] siyah(göz)lardır, dedi."

"≈ Faik Bey, balığı çiğneyen dişlerinin arasından ağzı kapalı (vaziyette) Ah, zavallı Pihero... diye mırıldandı." ≡ "Faik Bey, dişler [{dişler (ki) Σ ρ balığı çiğne-(r)}] inin arasından ρ ağzı kapalı ρ (vaziyette) Ah, zavallı Pihero... diye ρ mırıldandı ρ"

"≈ Fakat, ne çare ki tecessüsü tatmin eden yolların hiç birini bilmiyordu." ≡ "Fakat, yollar[{yollar (ki) Σ ρ tecessüsü tatmin ed -(r)}]ın hiç birini bilmiyordu. ne çare" ≈ "fakat, tecessüsü tatmin eden yolların hiç birini bilmemesine ne çare."

e. Katmerli birleşik cümle ile yapılanlar

Bir temel cümle ile ona bağlı en az iki yan/yardımcı cümleden oluşan katmerli birleşik cümlede /-An/'ın içinde bulunduğu sıfat-fiilli yapı ulandığı cümlelerin zaman ve şahsını veya -(r) karşılığındaki geniş zamanı ve -(r)'li yüklemnin şahsını alır. /-An/'in içinde bulunduğu sıfat-fiilli yapı öznenin içerisinde ise öznenin sıfatını yapar.

"≈ Nitekim torunuyla o garip konuşmaların ertesi günü, derin hasbihal ihtiyacıyla hemşiresine koşan Naim Efendi, Selma Hanım tarafından o kadar sert bir muameleye maruz kaldı, o kadar sarsıldı ve tartaklandı ki, adeta kendini tutmasa konağa dönerken arabasının içinde hıçkırarak ağlayacaktı." ≡ "Nitekim torunuyla (yaptığı) ρ o garip konuşmaların ertesi günü, Naim Efendi [{Naim Efendi (ki) Σ ρ derin hasbihal ihtiyacıyla ρ hemşiresine koş-(r)}], adeta kendini tutmasa ρ konağa dönerken ρ arabasının içinde ρ hıçkırarak ρ ağlayacaktı (ki) Σ ρ Selma Hanım tarafından ρ o kadar sert bir muameleye maruz kaldı, (Naim Efendi) o kadar sarsıldı ρ ve tartaklandı ρ." ≈ "Nitekim torunuyla o garip konuşmaların ertesi günü, derin hasbihal ihtiyacıyla hemşiresine koşan Naim Efendi, adeta kendini tutmasa konağa dönerken arabasının içinde hıçkırarak ağlayacak (kadar) Selma Hanım tarafından o kadar sert bir muameleye maruz kaldı, o kadar sarsıldı ve tartaklandı."

III. Anlamlarına Göre

Fiilin başlama, süreklilik ve bitme gibi zaman açısından niteliği ile ilgili kılınış (Aktionsart) ve fiilin kullanımına yansıyan ruhsal etkiler ve koşullarla ilgili görünüş (aspect) (Aksan 1978: 47) zamana bağlı olarak fiillerde anlamı belirleyen temel değişkenleri oluşturur. Varlığın içinde bulunan ve yapısına karışmış olan "mündemiç" zaman, nesnel gerçeğin değişmeyen ve

değiştirilmeyen mutlak, fakat görünür ve göreceli hareketle ifade edilen süresidir.

a.1 Geçmiş zaman anlamı taşıyanlar

"≈ Çürüyen bir düzenin bireyidir o da." = "Bir düzen [{bir düzen(ki) Σ ρ çürür}] nin o da o bireyidir."

"≈ bütün yaşadıklarından hatırladıkları, bütün bildikleri, bütün tarlaları, çardaklar, fidanlıklar; suladıkları, kökledikleri, diktikleri, arıklar; yeşeren, boy atan, kuruyan, sararan tütünlerdi." "bütün yaşadıklarından ρ hatırladıkları ρ, bütün bildikleri ρ, tütün tarlaları, çardaklar, fidanlıklar; suladıkları, kökledikleri, diktikleri ρ, arıklar; tütünler [{tütünler (ki) Σ ρ yeşer-miş, boy at-muş, kuruy-muş, sarar-muş}]di."

a.2 Şimdiki zaman anlamı taşıyanlar

"≈ Oluktan taşan su ince bir çizgi halinde aşağı kayıyor." = "Su [{Su (ki) Σ ρ oluktan taşıyor}] (Su) ince bir çizgi halinde aşağı kayıyor."

a.3 Geniş zaman anlamı taşıyanlar

"≈ Düzlükte dolaşan yilkılıklara hırslı fakat umutsuz gözlerle baktı." "(O) yilkılıklar [{ yilkılıklar(ki) Σ ρ düzlükte dolaş(-)r}] a hırslı ve umutsuz gözlerle ρ baktı."

a.4 Gelecek zaman anlamı taşıyanlar

"≈ Bu bakış birçok şeyler ve her şeyden evvel, o günden itibaren aralarında barışması olmayan bir dövüş başladığını söylüyordu." "≈ Bu bakış birçok şeyler ve her şeyden evvel, o günden itibaren aralarında ρ bir dövüş [{bir dövüş(ki) Σ ρ barışması ρ olma ρ -acak}] başladığını ρ söylüyordu."

b. Durum anlamı taşıyanlar

Fiillerü kılınış ve görünüş yönüyle, varlıkların özelliklerindeki değişimi tasvir eder ve gösterir. Bu fiillerin oluş toplamı, bütün değişimi gösteren fiilin belirlediği oluşa eşittir. Fiillerin varlık karşısındaki bu oluşu algılanabilir, gözlemlenebilir olduğu için varlığın hareket içerisindeki durumu bir "hareketsizlik" değil "görelî durgunluk"u ifade eder.

"≈ Önceleri her şeyimizi birbirimize açık anlatırken, sonraları, beni kendime karşı, onu da kendisine karşı hayrete düşüren birçok tereddütler ve hesaplar içinde susmaya başladık." "Önceleri her şeyimizi birbirimize açık anlatırken ρ, sonraları, birçok tereddüt ve hesap [{birçok tereddüt ve hesap ki (ki) Σ ρ beni kendime ρ karşı, onu da kendisine ρ karşı hayrete düşür(-)r}]lar içinde susmaya ρ başladık."

"≈ Vahametten başka bir şey ifade etmeyen küçük sesler çıkarıyorlardı." = "(onlar) küçük sesler [{küçük sesler (ki) Σ ρ vahametten başka bir şey ifade etme(-)r ρ}], çıkarıyorlardı."

“≈Ağzına değen kuru ot parçalarından birkaçını kopardı.” ≡ “
(O)Kuru ot [[Kuru ot parçaları (ki) Σ ρ (onun)ağzına değer]] ρ parçalarından
birkaçını kopardı.”

Sonuç Gözlemleri ve Değerlendirme

Dönüşüm gerçekleştirme doğal dillere özgü “düzgüsel” bir yetidir. Türkçe bu dönüşümleri gerçekleştirme yeti ve yetkinliği ile diğer dillere göre daha çeşitli ve ayrıcalıklı özellikler gösterir. Türkçede, dönüşümler gerçekleştirmeye yarayan zengin bir fiilimsi sistemi ve bu sistemi işleten bir dilbilgisel düzenek vardır. Bu düzenek Hint-Avrupa dillerindeki yan cümleler“nebensatz” in yerini tutan birtakım “cümle(msi)li” yapılar kurar, Türk cümlesine ifade kolaylığı sağlar ve sadelik kazandırır. Türkçede yüzey yapılar oluşturan /-An/ sıfat-fiil eki, sıfat(laşma) dönüşümleri yapar. Hint Avrupa dilleri dahil hemen birçok büyük ve doğal dilde dönüşüm kuralları uygulanmadan önce Farsçadaki cümlât-ı mürekkebe vâbeste (Kî’li bağımlı birleşik cümle cümle)lere denk gelebilecek soyut cümle yapılarının bulunması, cümlelerdeki Kî’ye karşılık gelen (*Fransızca que...*, *Almanca dass...*, *İngilizce which’..li*) yapıların dizimsel kuralların ürettiği soyut yapıları bir üst katmana ve daha az soyut bir düzleme aktarıp yeni cümlelere dönüştürmesi bu dillerin sonsuzlukları (dilde derin yapıları) birbirinden farklı olan cümlelerin sonsuzluk çizgilerinin kesiştiği bir sonsuzluk noktasında “ ± ∞^k ” yani dönüşüm basamaklarının herhangi bir evresi ya da aşamasında aynı dil düzeneğine sahip olduklarını gösterir. Hint Avrupa dillerindeki “Kî’li yapıların dönüşümünü karşılayan /-An/’lı dönüşümler, Türkçede de görülür. Bununla birlikte daha zengin dönüşüm sistemine sahip olan Türkçede daha üst katmanlara ulaşılabilen bir dil düzeneğinin ve zorunlu ve seçimli dönüşümlerin her birisini sağlayacak bir işletim sisteminin ve buna bağılı olarak doğrudan /-An/ ekini alan ve “parasentem” sayılan dönüşmüş yapıların bulunması onu diğer dillerden daha kullanışlı hale getirir, farklı ve üstün kılar. Bu sebeple dönüşüm basamaklarının bir evresinde diğer dillerle aynı konumda olan Türkçe diğer dillerle aynı sonsuzluk noktasındaki derin yapıda “ ± ∞ⁿ ” değil, ancak sonsuzlukları (*dilde derin yapıları*) birbirinden farklı olan cümlelerin sonsuzluk çizgilerinin kesiştiği daha üst katmanlara ulaşılabilen bir sonsuzluk noktasında aynı dil düzeneğine (söz dizimi bağlamında Kî’li cümleye) sahip olur.

/-An/’lı yapı temel cümle değil, fakat özne ve nesne göreviyle yan veya yardımcı cümle yapar ya da cümledeki diğer öğelerin bir unsurunu oluşturur. Fail, fiil, me’ul ve mazruf dörtgeninde değerlendirilen cümlelerin mutlak ve temel ögesi yüklem (fiil veya haber) olduğu gibi yüklem var olması da öznenin varlığını gerekli ve zorunlu kılar. Kelimeden küçük ve dilbilgisel işlevli bağımlı biçim birim olan fiil köklerinin kelime özelliği

kazanması dolayısıyla tek başlarına kullanılabilmesi için çekimlenmesi ve zamana ve şahsa bağlanması gerekir. Bu şekilde çekimlenmiş bir fiil veya fiil gibi çekimlenmiş isimde şahsı karşılayan isim veya isim konumundaki kelime öbeği, cümle ögesi olarak öznedir. Öznenin açıktan yazılması veya şahıs kanalıyla görünmesi işlevini değiştirmez. Bu itibarla gerek Danes'in işlevsel cümle bakış açısında (Functional Sentence Perspective) dile getirdiği özne yüklem karşılığındaki konu-yorum, gerekse Dolaysız Kurucular Dilbilgisi'nde dolaysız kurucu konumundaki ad öbeği "özne" ve eylem öbeği "konu"nin esas kurucu olarak bulunması "modern dilbilim"de cümlenin temel ögesinin "yüklem" ve zorunlu ögelerinin özne ve yüklem olduğunu gösterir. Aristo'dan başlayarak cümle tanımlamalarında ve tasniflerinde özne ve yüklem cümlenin temel bileşenleri olduğu ve öznenin konu, yüklem yorum olarak kullanıldığı Arap nahvi'nde cümlenin temel ögeleri olarak özne (müsnedun ileyh) ve yüklem (müsned)in bulunması koşulu Halliday'ın "Systemic Functional Grammar" cümlenin temel ögeleri olarak konu (özne "given") ve yorum(yüklem "nev")u görmesi; Brinker'in cümleyi konu(özne:kendisine bir şey söylenen kişi veya nesne) ve yorum(yüklem: bağlamında ele alması, cümlede temel öge olarak özne ve yüklemi göstermesi yüzey yapıda dönüşüm gerçekleştirerek özne oluşturma veya sıfat-fiil ile özne kurma; derin yapıda ise cümle(m)si gerçekleştirme yetisi ile Türkçenin gücünü ve zenginliğini ortaya koyar. Özne başta olmak üzere nesne ve diğer ögeler tabanında./-An/'lı sıfat-fiillerle sağlanan ve dönüşümlere bağlı olarak oluşturulan bu kabil cümleler, Türkçenin en zor ve karmaşık yapıları bile basite indirgeyen getirimli ve kullanışlı yanlarını gösterir. Dönüşüm basamaklarının herhangi bir aşamasında ya öge kuran veya cümle oluşturan /-An/ sıfat fiilli yapının Arap ve Osmanlı nahvinde olduğu gibi asıl maksadı havi olan, fakat tam bir mana ifade edemediği için manası bir başka cümle tarafından tamamlanan "tam cümle"lerdeki "aslî cümle"yi itmam eden cümle" olarak kabul edilmesi ve sıfat-fiille oluş(turul)duğu için "cümle-i vasfiyye" sınıfından bir "mütemmim cümle" sayılması gerekir. Dönüşümlü ve Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisindeki işlev ve görevine uygun düşen bu kullanış ve kabulün derin yapılarının herhangi bir aşamasında bütün dillerin ortak özellikler gösterdiğini, Türkçenin ise bütün bu dillerden farklı olarak doğrudan /-An/'lı sıfat fiiller alarak onlardan daha zengin ve çeşitli cümle(msi)ler kurma yeti ve düzeneğine sahip bulunduğunu ortaya koyar.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H., (1998/). *Dede Korkut Kitabı'nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine*. Ankara: TDAY, I-II.
- Aksan, D. (1978). *Türkçe çalışmalarında ve öğretiminde dilbilimin yeri*. *dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1049/12655*, Ankara
- Mehmedoğlu, A. (1992). Girişik karmaşık cümle sintaksisi hakkında. *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Türk Dil Kurumu Yayınları s. 487-499
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha Matbaası, ,
- Abdullah Ramiz Paşa (1999). *Emsile-i Türkiyye*. (Hzr: Emir İçhem İdben). Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). Ahmet B. Ercilasun ve diğ. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2003). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Grafiker yay.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Cümle bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erkman, F. ve Özil, Ş. (1998). *Türkçede niteleme, sıfat işlevli yan cümleler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Göğüş, Beşir, (1968) *Türkçede cümlesilerin kuruluşu ve temel cümlecige bağlanma şekilleri*. Ankara: TDAY-B, 89-42.
- Göknel, Y.(1974). *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir: Fono.
- GÜRBÜZ Faik, (2010) *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 44,s.1-21 Erzurum*
- Karpuz, H. Ö. (1999). Türkiye Türkçesinin söz dizimiyle ilgili çalışmaların dil bilimi metodolojisi bakımından değerlendirilmesi ve bazı teklifler. *3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yayınları, s.625-639, Ankara
- Mehmedoğlu, A. (1992). Girişik karmaşık cümle sintaksisi hakkında. *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Türk Dil Kurumu Yayınları s. 487-499
- Mehmedoğlu, A. (1999). Türk dilinde birleşik cümle meselesi. *3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.743-773, Ankara
- Tekin, Ş. (1992). *Eski Türkçe Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: TKAE yayınları.
- Üçok, N. (2004). *Genel dilbilim (Lengüistik)*, İstanbul: Multilingual Yayınları,